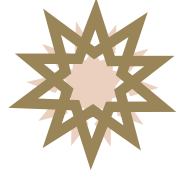

Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Yıldız Social Sciences Institute Journal
Web sayfası bilgisi: <https://ysbed.yildiz.edu.tr>
DOI: 10.14744/ysbed.2025.00006

Orijinal Makale / Original Article

1895-1897 Ermeni olaylarında Ahmet Tevfik Paşa'nın dış politika rolü

The foreign policy role of Ahmet Tevfik Pasha in the Armenian events of 1895–1897

Gökhan AÇIKEL

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Institute of Social Sciences, Department of History, Division of Modern History PhD Student, Istanbul, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale Hakkında

Geliş tarihi: 28 Mayıs 2025
Revizyon tarihi: 19 Haziran 2025
Kabul tarihi: 21 Haziran 2025

Anahtar kelimeler:

Ahmet Tevfik Paşa, Sultan II. Abdülhamid, Ermeni meselesi, Osmanlı dış politikası.

ARTICLE INFO

Article history

Received: 28 May 2025
Revised: 19 June 2025
Accepted: 21 June 2025

Keywords:

Ahmet Tevfik Pasha, Sultan Abdulhamid II, Armenian question, Ottoman foreign policy.

ÖZ

Ahmet Tevfik Paşa, Sultan II. Abdülhamid döneminde, 1895-1909 yılları arasında kesintisiz bir şekilde Hariciye Nazırı olarak görev yapmış tecrübeli ve güvenilir bir diplomattır. Sultan II. Abdülhamid tahta çıktıktan belli bir süre sonra, özellikle de Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Yıldız Sarayı'nı yönetiminin merkezi konumunda tutmuştur. Sultan II. Abdülhamid her şeyi bilmek ve her şeyden haberdar olmak istemiştir. Dolayısıyla, bu durum Sultan'ın Osmanlı Devleti'nin dışişlerinin yönetiminde de baskın konuma getirmiştir. Bu realite ise karar alma süreçlerinde Babiâli'ye az bir alan bırakmıştır. Bununla birlikte, Sultan'ın güvendiği bir devlet adamı ve titiz bir diplomat olan Ahmet Tevfik Paşa, bir takım sorunlarla boğuşulurken, Osmanlı Devleti'ni olumlu veya olumsuz olarak etkilemiş olan dış politika kararlarının belirlenmesinde ve uluslararası diplomasinin yürütülmesinde aktif rol almıştır. Bu rolünü, bazen büyükelçilerle direk görüşüp fikirlerini rapor olarak sunmakla, bazen ise Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ ve Encümen-i Mahsus-ı Vükelâ gibi danışma meclislerinde alınan kararlarda pay sahibi olarak yerine getirmiştir. Bu çalışma, 1895-1897 Ermeni olayları sırasında Osmanlı Devleti, hem iç hem de dış gelişmelere karşı politikalar geliştirmeye çalışırken bir hariciye nazırı olarak Ahmet Tevfik Paşa'nın bu süreçteki rolünün ve etkisinin ne olduğunu ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

Atf için yazım şekli: Açikel G. 1895-1897 Ermeni olaylarında Ahmet Tevfik Paşa'nın dış politika rolü. Yıldız Sos Bil Ens Der 2025;9:1:51–61.

ABSTRACT

Ahmet Tevfik Pasha was an experienced and trusted diplomat who served as the Ottoman Minister of Foreign Affairs without interruption from 1895 to 1909 during the reign of Sultan Abdulhamid II. Following his ascension to the throne, Sultan Abdulhamid II consolidated his authority particularly after the Ottoman-Russian War (1877-1878), and it lasted until the proclamation of the Second Constitutional Era (1908). The Sultan sought to maintain absolute oversight over state affairs, including foreign policy, which naturally marginalized the Sublime Porte in decision-making processes. Despite this centralized governance, Ahmet Tevfik Pasha, as a skilled diplomat and a statesman trusted by the Sultan, played a pivotal role in shaping

*Sorumlu yazar / Corresponding author

*E-mail address: gacikel@yildiz.edu.tr

Published by Yıldız Technical University, İstanbul, Türkiye

This is an open access article under the CC BY-NC license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

foreign policy decisions and in managing international diplomacy during critical times. He exercised this influence through direct consultations with ambassadors, submitting analytical reports, and actively participating in deliberative councils such as the Meclis-i Vükelâ (Council of Ministers), Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ (Privy Council), and Encümen-i Mahsus-ı Vükelâ (Special Council of Ministers). This study aims to examine Ahmet Tevfik Pasha's diplomatic role during the periods of significant crises concerning the Armenian events of 1895-1897, when the Ottoman government, the Sultan, and the Palace sought to coordinate policies in response to both domestic and international developments.

Cite this article as: Açikel G. The foreign policy role of Ahmet Tevfik Pasha in the Armenian events of 1895–1897. Yıldız Sos Bil Ens Der 2025;9:1:1–61.

GİRİŞ

Bu çalışma, Sultan II. Abdülhamid döneminde (1895-1909) uzun süre Hariciye Nazırlığı görevini yürütmüş olan ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin son sadrazamı olan Ahmet Tevfik Paşa'nın¹ 1895-1897 Ermeni olayları sırasında bir hariciye nazırı olarak sorunlar karşısındaki yaklaşımı, süreç içindeki hareket tarzı ve Saray ve Sadaret ile olan ilişkileri üzerine odaklanmaktadır. Çalışma kapsamında, Tevfik Paşa'nın Sultan'ın merkeziyetçi yönetim anlayışı içindeki yerinin nerede olduğu, görüş ve önerilerinin Sultan II. Abdülhamid'in karar alma süreçlerini ne ölçüde etkilemiş olduğu, Paşa'nın diplomatik girişimlerinde kendi inisiyatifinin ve Yıldız Sarayı'ndan gelen talimatların rolünün ne ölçüde olduğu ve çalışmalarının devletin nihai politik kararları üzerindeki belirleyicilik oranının ne kadar olduğu gibi sonuçlara ulaşmaya çalışılacaktır. Çalışmanın detayları vucuda getirilirken, ilgili yılları kapsayan Osmanlı arşiv belgelerinden ve Osmanlı Devleti'nin dış politikasını, Ermeni Meselesi'ni, Sultan II. Abdülhamid'i ve ilgili yılları inceleyen basılı kaynaklardan faydalanılmıştır.

Tevfik Paşa'nın yukarıda bahsedilmiş olan süreçlerde her zaman tek başına yer almamış olduğu, Sadrazam'ın talimatıyla ve onun bilgisi dahilinde hareket etmiş olduğu da gözönünde bulundurulmalıdır. Kendisi bazen büyükelçilerle direk görüşerek fikirlerini rapor olarak sunmuş bazen de direk olarak Sultan'ın talimatıyla hareket etmiştir. Bazen ise görevini Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ ve Encümen-i Mahsus-ı Vükelâ gibi danışma meclislerinde alınan kararlarda pay sahibi olarak yerine getirmiştir.

Ana konuya geçmeden önce, Tevfik Paşa Hariciye Nazırı olduğunda Osmanlı Devleti'nin nasıl bir politik ortam içinde olduğu ve Ermeni Meselesi'nin hangi aşamaya gelmiş olduğu hakkında genel bir bilgi verilecektir.

Tevfik Paşa, Berlin Büyükelçiliği görevini sürdürürken, Yıldız Sarayı Başkıtabet Dairesi'nden 1 Kasım 1895 tarihli acil kodlu bir resmî tezkire ile hemen İstanbul'a dönmesi talimatını almış, aynı gün şifreli telgrafla hareket hazırlıklarını bildirmiş (BOA.YPRK.EŞA, 23/16) ve 2 Kasım'da resmî izin belgesi kendisine tebliğ edilmiştir. (BOA.İ.HUS, 43/40) Müteakiben, 6 Kasım 1895'te Hariciye Nazırlığı görevine

atanması gerçekleşmiştir. (BOA.İ.DH, 1328/38) Tevfik Paşa'nın 1895 yılında başlayan nazırlık görevi 1909 yılına kadar sürmüştür. Kendisi bu görev için ideal bir nazır olarak görülmüştür. İmparatorluğun dış siyasetini elinde tutan Sultan II. Abdülhamid ile o zamanın büyük devletleri ve İstanbul'daki sefirleri arasında nazırlık görevini yürütmüş ve görevinde uzun süre kalmayı başarmıştır. (Findley, 1994, s. 217)

Tevfik Paşa'nın nazırlık görevine getirildiği 1895 yılı ve takip eden yıllar, Osmanlı Devleti'nin dış politikasının dönüşüm geçirdiği yıllardır. Bu tarihsel kesitte, birbirleriyle ilişkili ve dış kaynaklı birçok mesele çözülmeye çalışılmıştır. Bu meseleler, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ni parçalamak için kullanmak istediği sorunlar oldukları için Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya büyük sorumluluk düşmüştür. Çünkü, çok katmanlı meselelerle eşzamanlı olarak ilgilenmek durumunda kalmıştır. Tevfik Paşa'nın üzerinde yoğun emek harcadığı konuların başlıcaları, Ermeni Meselesi, Girit Meselesi, 1897 Osmanlı-Yunan Harbi, Makedonya Meselesi, Bağdat Demiryolları'nın hayata geçirilmesi gibi sorunlardır. (Çavdar, 2016, s.156)

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde, 3 Mart 1878 tarihinde iki ülke arasında Ayastefanos'ta (Yeşilköy) imzalanmış olan Ayastefanos Anlaşması (Gencer, 1991, s. 225) ile Balkanlarda büyük bir Bulgaristan meydana getirilmiştir. Ege Denizi'ne kadar uzanmış büyük Bulgaristan vassasıyla da Rusya, Ege Denizi'ne ulaşmış ve Balkanlardaki nüfuzunu artırmıştır. Bu durum da Rumeli'de büyük toprak kaybı yaşamış olan Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın nüfuzu altına girmesi tehlikesini beraberinde getirmiştir. Rusların ilaveten Doğu Anadolu bölgesinde toprak kazanmalarıyla Anadolu da tehlike altına girmiş; ayrıca, Rusların önüne İskenderun Körfezi'ne ulaşma imkânı açılmıştır. Anlaşmaya 16. madde ile Doğu Anadolu'daki Ermenilerin durumunun iyileştirilmesi meselesinin eklenmesiyle de bir "Ermeni Meselesi" meydana getirilmiştir. (Kurat, 1990, ss. 86-87)

Ayastefanos Anlaşması ile Rusya, Avrupa devletleri ile arasındaki dengeyi dikkate almadan Şark Meselesi'ni kendi menfaatlerine göre şekillendirmek istemiş de başta İngiltere ve Avusturya olmak üzere diğer Avrupa devletleri

¹ Buradan itibaren, çalışma boyunca Tevfik Paşa olarak yazılacaktır.

ve Balkanlar'da yeni oluşturulmuş olan devletler çıkarlarına ters gelmiş olan bu duruma karşı çıkmışlardır. Bu anlaşma ile Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde büyük etki sahibi olması İngiltere'nin çıkarlarına ters bir durumdu; Avusturya'nın ise Balkanlar'da büyük çıkarları olmasından dolayı büyük bir Bulgaristan'ın ortaya çıkmasından rahatsızlığı vardı. Balkanlar'da ortaya çıkan yeni devletler de kendilerine verilmiş olan toprakları yetersiz bulmuşlar, bundan dolayı anlaşmadan rahatsız olmuşlardır. Bütün bu faktörler Ayastefanos Anlaşması'ndan rahatsızlık duyulmasına neden olmuş ve anlaşma üzerinde bazı değişikliklere gidilmesi amacıyla Berlin'de bir kongrenin toplanmasına karar verilmiştir. Rusya, bu durumu istemeden de olsa kabul etmek zorunda kalmıştır çünkü hiçbir Avrupa devletinin kendisinin Ege ve Adriyatik denizlerine kadar gelmesini istemeyeceğinin ve bu duruma tepki göstereceğinin bilincindeydi. (Gencer, 1992, s. 516)

Ayastefanos Anlaşması'nı çıkarlarına ters bulan İngiltere boş durmamış, Rusya ile gizli görüşmeler yaparak Berlin Kongresi öncesinde bir anlaşmaya varmıştır. İngiltere ile varılan mutabakata göre, Rusya büyük Bulgaristan'dan vazgeçmiş fakat Kars ve Batum'un elinde kalmasını istemiştir; İngiltere ise bunun karşılığında Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs'ı yönetme ve askeri maksatlarla kullanabilme hakkını almış ve Rusya'ya karşı Akdeniz'i, Anadolu ve Suriye'yi kontrol etme imkanını elde etmiştir. İngiltere ek olarak Avusturya ile de anlaşmış ve iki ülke birbirlerini çıkarları doğrultusunda desteklemeye karar vermişlerdir.

Aslında, Berlin Kongresi öncesindeki süreçte Avrupalı güçler ile Rusya arasında kararların çoğu alınmıştır denilebilir. 13 Haziran'da Berlin'de Bismarck'ın başkanlığında Radziwil Sarayı'nda toplanmış olan Berlin Kongresi'nin (Demirağ, 2008, ss. 135-140) amacı, aslında, Osmanlı menfaatlerini korumak değildi veya savaşın Osmanlı'yı uğrattığı zararları en aza indirmek değildi. Ayastefanos Anlaşması'nda yer alan ve Avrupalı büyük devletlerin çıkarlarıyla uyumayan ve aralarındaki çıkar dengesini bozan maddelerin düzeltilmesi, dengelenmesi ve böylece, Avrupa barışını güvence altına almaktı. (Türkgeldi, 1987, s. 65)

Sonuçta, 1856 Paris Anlaşması ile üzerlerinde ittifak edilen ve Osmanlı Devleti için büyük önemi haiz olan toprak bütünlüğünün korunması ve iç işlerine karışılmaması gibi çok önemli ilkeler çiğnenmiştir. (N&E. Yurdusev, 1999, s. 138) Buna ek olarak, Osmanlı Devleti'ne Hristiyan ve Müslüman vatandaşlarına her konuda eşit muamelede bulunması için baskı yapan Avrupalı güçler, Osmanlı toplumunun yaralanmasına neden olmuşlardır. Çünkü, bu baskı neticesinde gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında derin yaralar açılmıştır. Bu durumda, Osmanlı millet sistemi zarar görmüş, toplum içindeki karşılıklı hoşgörü ve birbirlerini kabul geleneği zayıflamıştır. Dolayısıyla, büyük güçlerin devletin dahili işlerine karışmalarını önlemek amacıyla Osmanlı toplumunu oluşturan çeşitli grupların siyasi temsil haklarını genişleterek onların devletle olan bağlarını sağlamlaştırmayı amaçlayan 1876 Anayasası da büyük yarar almıştır. Osmanlı Devleti'nin I. Meşrutiyet reformları ile

sorunlarını kökten çözebileceğine dair endişe de Rusya'yı savaşa iten sebeplerden olabilir. (Karpat, 2004, ss. 197-210)

Ayastefanos Anlaşması'nın 16. maddesinde Doğu Anadolu'dan "Ermenistan" olarak bahsedilmiştir fakat bu ifade Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinde "Ermenilerin yaşadığı bölgeler" olarak değiştirilmiş, buralarda Ermeniler lehine reformlar yapılmasına ilişkin hüküm tekrarlanmıştır. Ermeniler kongre sonunda istediklerini tam olarak elde edememişlerdir fakat Ayastefanos'ta kazandıkları Rus himayesi yerine Avrupa'nın himayesini kazanmışlardır. (Demirağ, 2008, s. 141)

Osmanlı Devleti'nin savaş sonunda Balkanlar'da büyük miktarda toprak kaybetmesi Müslümanları nüfus bakımından ülke içinde çoğunluk durumuna yükseltmiştir. (Karpat, 2003, ss. 22-23) Bu yeni durumla beraber II. Abdülhamid, halkının birlik ve beraberliğini kuvvetlendirmek için İslam'ın birleştirici fonksiyonuna başvurmuştur. Dış politikada ise sömürgeleştirdikleri topraklarda yoğun müslüman nüfus barındıran İngiltere, Rusya ve diğer devletlere karşı Hilafeti bir caydırıcı unsur olarak kullanma siyaseti izlemeye çalışmıştır. Bunun için dünyanın birçok yerindeki Müslümanlarla ilişkiler kurmaya ve bu ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır. (Eraslan, 2011, ss. 423-424)

Berlin Kongresi sonrasında büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı izledikleri siyasette değişimler görülmesi ve İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü korumayı terk etmesi, devleti siyasi dengeler açısından yeni arayışlara itmiştir. Bu bağlamda, İngiltere'nin yerini doldurabilecek en uygun ülke olarak Almanya görülmüştür. Çünkü, Almanya, Berlin Kongresi sırasında diğer devletlerden farklı davranmış, Osmanlı topraklarından bir kazanç sağlama peşinde olmamıştır. 1888 yılında Almanya'da II. Wilhelm'in imparator oluşu ve 1890'da Bismarck'ın II. Wilhelm ile siyasi fikir uyuşmazlığı nedeniyle başbakanlıktan ayrılmasıyla beraber ülkede genel bir politika değişikliğine gidilmiştir. Bu değişikliklerle beraber Almanya, diğer büyük devletler gibi sömürgecilik faaliyetleri yapma ve ilişkilerini dünya çapına yayma ve genişletme politik yoluna girmeye karar vermiştir. (Armaoğlu, 2017, ss. 41-42)

Sonuçta, Osmanlı Devleti kendisi için bir tehdit olarak görmediği Almanya ile askeri ve ekonomik olarak yakınlaşma içine girmiştir. Almanya ise Osmanlı ülkesini endüstri ürünleri için çok verimli bir pazar olarak görmüştür. Zaman içinde Almanya ile Osmanlı arasındaki ortak ticaret hacmi yükselmiştir. Ayrıca, Osmanlı, demiryolu projeleri çerçevesinde de Almanlara geniş bir alan açmıştır. (Sander, 1987, ss. 165-167)

Çok geçmeden, İngiltere'nin kendisi için stratejik açıdan önemli gördüğü Mısır'ı 1882 yılında işgal etmesi, Sultan II. Abdülhamid'in zihninde İngiltere'ye dair güvensizliği ve kuşkuları artırmıştır. Böylece, İngiltere, Mısır'ı işgal etmekle devletin Müslüman bölgelerden oluşan sağlam kısmına da kastetmiştir. Sultan II. Abdülhamid, Berlin Kongresi süreci sonrasında 1881 yılında Tunus'u işgal eden Fransa'ya da güvenmiyordu. Rusya'nın Boğazlar ve Balkanlar'da, İtalya'nın Osmanlı'nın Afrika topraklarında, Avusturya'nın ise yine

Balkanlar'da gözü vardı. Almanlara gelince Osmanlı'dan toprak talep etmemişlerdi; Müslümanları Osmanlı Devleti'nden kopmaya yönelik kışkırtma da yapmamışlardı. Bu gibi etkenlerin de etkisiyle 1880 yılından itibaren Almanya ile siyasi, ticari, askerî, idarî ve eğitim ve ulaşımaya yönelik ilişkiler gittikçe artış göstermiştir. (Özyüksel, 2011, ss. 298-299; 303-307)

Berlin Kongresi sonunda oluşan düzen, ana hatlarıyla yukarıda anlatılmış olduğu gibi şekillenmiş olup, Tevfik Paşa'nın Hariciye Nazırı olduğu 1895 yılına kadar Osmanlı Devleti finansal sıkıntılarıyla beraber Mısır'ın işgali, Doğu Rumeli meselesi, Ermeni olayları gibi büyük sorunlarla uğraşmıştır. 1896 yılında adeta bir iç savaş yaşayacak olan Girit Meselesi'nin temeli de Berlin Anlaşması düzenlemelerinden fayda koparmaya çalışarak, Yunanların 1880 yılında Osmanlı Devleti'nden Teselya, Epir gibi bölgelere ek olarak Girit'i de istemeleri ile atılmış ve iş sonunda 1897 Osmanlı-Yunan savaşına kadar gitmiştir. (Akin, 1983, s. 175)

Bu dönemde, devletin yönetimi Babıâli'den Yıldız Sarayı'na geçmiştir. Sultan'ın ipleri eline alma süreci, çeşitli güvenlik gerekçeleriyle ve belki de başka sebeplerle kendisinin öncelikle yaşayacağı saray olarak Dolmabahçe'den vazgeçip Yıldız Kasrı'na geçmesi ve burayı Yıldız Sarayı Hümayunu yapmasıyla başlatılabilir. 7 Nisan 1877 tarihinde taşınma işlemi tamamlanmış, sonraki yıllarda Saray, yeni yapıların eklenmesiyle hızlı denilebilecek bir süratle genişlemiş ve devletin merkezi haline gelmiştir.

Sultan II. Abdülhamid, 14 Şubat 1878'de devletin içinde olduğu savaş sonrası şartlarının Ayan ve Mebusan meclislerinin görevlerini yerine getirmelerine engel olduğu gerekçesiyle meclisi tatil etmiş ve o günden sonra örfi idare ilan edilerek mutlaki idareye geçilmiştir. (Alkan, 2023, ss. 163-166)

Sultan II. Abdülhamid'in dış politikada sürekli ulaşmaya çalıştığı hedef, "Osmanlı Devleti'nin rahatsız edilemez duruma gelmesi; böylece, kendi haline kalması" özlemidir. Yani, devlete dışarıdan yapılacak müdahaleleri en aza indirebilmek ve oluşan barış ortamında devletin güçlendirilmesine çalışmaya fırsat bulabilmektir. Amacına kendi yöntemleriyle ulaşmak isteyen ve devlet otoritesini şahsiyle birleştiren Sultan II. Abdülhamid, iç ve dış politikayı birlikte idare etmiş ve işlerinde bir sadrazama veya hariciye nazırına mutlak bir vekalet vermemiştir.

Sultan, dış siyasette genel olarak şu prensiplerle hareket etmeye özen göstermiştir: Devletlerarası bloklaşmalardan uzak durmak, diplomasiyi savaşa tercih etmek ve mümkün olduğunca harpten kaçınmak, büyük devletlerle aşırı bir yakınlaşma içine girmemek ve arada mesafe bırakmak. (Deringil, 1985, ss. 305-306) Bununla birlikte, ileriki yıllarda büyük devletler arasındaki rekabet anlaşmaları neticesinde son bulunca, Sultan'ın tarafsızlık ve denge siyaseti istenilen sonuca ulaştırmamıştır.

Sultan'ın dış siyasetini yürütme süreçlerinde Yıldız Sarayı'nda Mabeyn-i Hümayun, Babıâli ve Hariciye Nezareti dolayısıyla sadrazam ve hariciye nazırı, Nezaret'in dış temsilcilikleri yani elçilikler ve şehbenderlikler ve başta büyük

devletler olmak üzere yabancı devletlerin İstanbul'daki sefirleri aktif rol almış olan aktörlerdir. II. Abdülhamid'in önde gelen devletlerin elçileriyle zaman zaman doğrudan temas kurmasının da bir dış politika belirlenmesinde ve denge siyasetinin uygulanmasında önemli rolü olmuştur. (Bostan, 2021, s. 98)

Kendisi aslında, bütün bu yaşanan ekonomik zorluklar, isyan, savaş gibi zorlu hadiselerden sonra olayların bu derecelere kadar tırmanarak devleti çok güç duruma düşürmüş olmasının sebebini devletin dış politikasının istikrarlı olmamasına dayandırmış ve kalıcı bir dış politika arayışı içinde olmuştur. Bunun için de, tercüme merkezi oluşturma, dış istihbarat biriminin teşkili ile dış dünyayı takip etme, yerli ve yabancı uzmanları dinleyerek meseleler hakkında doğru çözüm veya hareket tarzı yollarına ulaşmaya çalışma gibi yollar takip etmiştir. Dış politikada akıllıca hareket ederek devlete bir sulh dönemi yaşatıp özellikle ekonomik yönden güçlenmenin önemini görmüş ve bunun için de Osmanlı Devleti üzerinde yıkıcı menfaatleri olan büyük devletleri dengeleyecek bir siyaset gütmeye ve devlete bu şekilde zaman kazandırıp eğitime de çok önem vererek, devleti her alanda yetiştirmiş insan sahibi yapmaya gayret etmiştir.

Sultan II. Abdülhamid, dış politikada denge siyasetini 1890'lı yıllara kadar sürdürmüştür. Tevfik Paşa'nın Hariciye Nazırı olduğu 1895 yılı ve sonrası, yani 20. yüzyıla çok yakın yıllar da, ileride çıkacağı tahmin edilen dünya savaşının taraflarının belirginleşmeye başladığı ve Sultan II. Abdülhamid'in devleti siyasi olarak bir gruba dahil etmekten ziyade, finansal olarak güçlendirmeye ve mümkün olduğunca tarafsız tutmaya karar verdiği yıllardır. (Küçük, 1992, ss. 20-22)

Buraya kadar anlatılanlarla, Tevfik Paşa'nın 1895 yılında Hariciye Nazırı olduğu zaman Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun ve izlediği dış politikasının genel bir çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın ileriki aşamalarında Tevfik Paşa'nın nazır olarak görev yaptığı dönemin ilk iki yılında cereyan etmiş olan Ermeni olayları üzerinde durulacak ve Tevfik Paşa'nın bu süreçteki dış politika rolü ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

1895-1897 ERMENİ OLAYLARI, DİPLOMATİK KRİZLER VE TEVFİK PAŞA'NIN ROLÜ

Tevfik Paşa Hariciye Nazırı olarak göreve geldiğinde kendisini meşgul edecek ve devleti ise yıllardır meşgul etmekte olan Ermeni Meselesi ve neden olduğu olayların temelleri, İngiltere'nin İstanbul Sefiri Henry Layard tarafından Babıâli'ye verilmiş olan, Berlin Anlaşması'na ve İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1878 tarihinde İstanbul'da imzalanmış olan Kıbrıs sözleşmesine göre Osmanlı Devleti'nin almakla yükümlü olduğu tedbirlerin hemen uygulamaya geçirilmesi ile ilgili 19 Ağustos 1878 tarihli nota ile başlatılabilir. (Küçük, 1982, s. 19,24) Aslında, İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya-Macaristan ve İtalya büyükelçilerinin Osmanlı Hariciye Nezareti'ne sundukları 11 Haziran 1880 tarihli ortak bir

nota da (BOA.Y.A.RES, 6/6-6) bu dönemin başlatıcısı sayılabilecek nitelikte bir gelişmedir.

Ermeniler de boş durmamış; Amerika ve Avrupa'da kurmuş oldukları derneklerle davalarının propagandasını yapmışlardır. Dışarıda yetişmiş ve organize bir biçimde hareket eden komiteciler de daha sonra Anadolu'ya gelecek çeşitli karışıklıklar çıkarmaya çalışmışlardır. Büyük devletler de çıkarılan karışıklıkları menfaatleri yönünde insafsızca kullanarak onlardan yararlar elde etmeye çalışmışlardır. Böylece ortaya bir "Ermeni Meselesi" çıkarılmıştır. Marksist bir parti kimliğini taşıyan Hınçak Komitesi de Sason'da büyük bir isyan başlatarak bu vesileyle büyük devletleri kışkırtarak onların desteğini almayı ve dikkatlerini Anadolu'ya çekmeyi amaçlamıştır. (Küçük, 1982, s. 99)

En şiddetli Ermeni olaylarının ise 1894 yılında ortaya çıkmış olan Sason isyanıyla başlayıp, 1897 yılı içerisinde devam etmiş olanlar olduğu ifade edilebilir. Bu olaylar esnasında, büyük devletlerin özellikle de İngiltere, Rusya ve Fransa'nın müdahaleleri Osmanlı yönetimini çok meşgul etmiş, zaman zaman da yorucu ve sarsıcı etkilerde bulunmuştur. Bu gelişmeler ise Ermeni komitelerine ve destekçilerine bilakis gereğinden fazla güç ve etki kazandırmıştır. (Münir Süreyya Bey, 2001, ss. 5-6)

1878'den itibaren reform talepleri sürekli olarak gündeme gelmiş; bu talepler doğrultusunda 1895'e kadar süren diplomatik müzakereler gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte, 1894 Sason İsyanı sonrasında Batı kamuoyunun etkisiyle reform görüşmeleri hız kazanmış ve 11 Mayıs 1895 tarihinde İngiltere tarafından Babıali'ye sunulan memorandum ile reform süreci resmî olarak başlamıştır. (Şaşmaz, 2001, s. 765) Aynı yıl içinde yapılan yazışmalar sonucunda, Ermeni vilayetleri olarak tanımlanan Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Diyarbakır ve Harput'u kapsayan 40 maddelik bir Islahat Projesi hazırlanmıştır. Proje, idari düzenlemelerden polis-jandarma reformlarına, adli ve mali yapının yeniden şekillendirilmesine kadar birçok unsuru içermekteydi. Islahat Projesi, Ermeni Patrikhanesi'nin de etkisiyle hazırlanmış ve Ermeniler tarafından bağımsızlığa giden yolda bir adım olarak görülmüştür. Ancak reformlar uygulamaya geçirilmemiş, bu da Ermeni komitelerinin silahlı isyanlara yönelmesine zemin hazırlamıştır. (Hülagü, 2014, s. 26)

Ermenilerin planlarının temelinde, Müslüman halkı tahrik edip onları kendilerini korumaya mecbur hissettirerek karşılık vermeye itmek böylece, kendi haklarında Avrupalı Hristiyan devletlerin ilgi ve merhametini cezbederek destek toplama çabası vardı. Hedefleri, hem kendi çıkarlarını korumak hem de Osmanlı Devleti'ni uluslararası alanda zor duruma sokmaktı. (BOA.Y. EE, 3/56) Ancak, İngiltere'nin o dönemdeki Erzurum Konsolosu Robert Graves, isyanların büyük çoğunluğunun dış merkezli Ermeni komiteleri tarafından çıkarıldığını ve yerel Ermeni halkın Osmanlı'ya sadık olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde İngiliz parlamenter Sir Ellis Bartlett de 1895'te yayınlamış olduğu broşüründe olayların abartıldığını ve kamuoyunun yanıltıldığını ifade etmiş ve 1876 yılında sergilenmiş olan Türk-Bulgar çatışması oyununun aynısının yine sergilenmeye çalışıldığını

vurgulamıştır. (BOA.Y. PRK. HR, 21/17) Alman büyükelçi Sourma da bağlı bulunduğu bakanlığına göndermiş olduğu 6 Ekim 1895 tarihli raporunda bütün Ermeni isyanlarının ihtilal komitacıları tarafından düzenlendiğini vurgulamıştır. (Gürel, 2009, ss. 121-123)

Bu süreçte, II. Abdülhamid, Ermenilerin Doğu Anadolu'da çıkarmaya çalıştıkları karışıklıkları engellemek amacıyla Hamidiye Alayları'nı oluşturmak gibi önlemler almış, yukarıda bahsi geçmiş olan Islahat Projesi ile ilgili taleplerin yerine getirileceğine dair 20 Ekim 1895'te bir irade yayınlamıştır. (Hülagü, 2014, s. 253) Bu iradede genel olarak Hristiyan yetkililerin çeşitli görevlerde istihdam edilmesi, karma komisyonların oluşturulması, Ermeniler için af ilanı gibi maddeler benimsenmiştir. Ancak bu adımlar, Batılı büyük devletlerin Osmanlı'nın içişlerine daha fazla karışmasına zemin hazırlamıştır. Büyük devletler 24 Ekim'de reformlardan dolayı memnuniyetlerini bildirmişlerse de, isyanların tümüyle önüne geçilememiştir. (Küçük, 1982, ss. 139-140) Sonuç olarak, reform süreci Ermenilere bağımsızlık getirmemiş, aksine Osmanlı Devleti'nin siyasi baskı altında kalmasına ve Doğu Anadolu'da uzun süreli bir istikrarsızlık ortamına neden olmuştur.

Gelişmeler bu şekilde ilerlerken, Tevfik Paşa Hariciye Nazırlığı görevine getirilmiştir. Kendisi, bundan sonraki gelişmeler sürecinde büyük devletlerin vermiş veya verecek olduğu notalarla muhatap olma, devlet politikalarının İstanbul'daki yabancı büyükelçilere veya Osmanlı'nın diğer başkentlerdeki büyükelçilerine aktarılması, diplomatik kriz yönetiminin yürütülmesi ve dış devletlerle ilişkilerin düzenli bir şekilde yürütülmesi gibi roller üstlenmiş; Saray ve Sadaret arasındaki iletişimin doğru bir şekilde yürütmesine çalışmıştır. Bu arada, Ermeni olayları biraz yatışmış gibi olsa da sonrasında isyanlar giderek yoğunlaşmıştır. Bu yoğun süreçte Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, aslında Saray merkezli denilebilecek dış ilişkilerle ilgili karar alma mekanizmasında doğal olarak önemli bir aktör konumundadır.

1895 yılının sonlarına doğru İstanbul, Bitlis, Maraş, Erzurum, Diyarbakır, Malatya, Harput gibi yerlerde kısa süreli karışıklıklar çıkmış; Zeytin'de ise Ermeni isyanları şiddet kazanmış, büyük devletlerin konsoloslarının da karışmasıyla bir anlaşmaya varılmıştır. Bu yaşanan gelişmelerle ilgili olarak başta İngiltere olmak üzere Batılı büyük devletler Osmanlı Devleti'ne ıslahatların geciktirildiğine dair suçlamalarda bulunmuşlardır. Bundan dolayı da Mabeyn tarafından Tevfik Paşa'ya ilgili devletlere Osmanlı Devleti'nin o ana kadar yapmış olduğu çalışmalar hakkında olay merkezlerinden alınmış doğru bilgilerle de teyitli bir şekilde bilgi vermesi yönünde bir emir verilmiş, Tevfik Paşa da İngiliz, Fransız, Rus ve Avusturya büyükelçilikleriyle temasa geçerek onlara Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tedbirler ve uygulanacak ıslahatlar konusunda bilgi vermiştir.

13 Kasım 1895 tarihinde İngiltere maslahatgüzârı ile yaptığı görüşmede Tevfik Paşa, iç isyanlar nedeniyle mağdur olan tüm vatandaşların din ayrımı yapılmadan insanî ihtiyaçlarının karşılandığını ve bu uygulamalar neticesinde ülke çapında güvenliğin yeniden tesis edileceğini,

bölgedeki konsoloslukların raporlarının gerçeği tam yansıtmadığını çünkü onlara bilginin çoğunlukla Ermeni unsurlardan geldiğini belirterek Osmanlı'nın bakış açısını savunmuş; ayrıca Bitlis'te asayişin sağlandığına ve Hamidiye Süvari Alaylarının Hristiyan halkı koruduğu yönündeki resmî telgrafları da sunmuştur. Tevfik Paşa, diğer ilgili büyükelçilikleri de benzer şekilde bilgilendirerek devletin ıslahat ve asayiş politikalarının anlatımına dönük iletişimini yürütmüş, karşılığında büyükelçilerden olumlu dönüşler almıştır.

Bunlara ek olarak, Tevfik Paşa, Padişah'ın mağdurlar için çıkarmış olduğu fermanı İstanbul'daki muhabirleri aracılığıyla Avrupa'nın önde gelen gazetelerine bildirmiş, Avrupalı devletlerin kamuoyuna yönelik imaj çalışması da yürütmüştür. (BOA.Y.PRK.HR. 21/34) 23 Ocak 1896 tarihinde de Padişah tarafından almış olduğu talimat gereği gece saatlerinde İngiltere Büyükelçiliği'ne giderek Büyükelçi Philip Currie ile görüşmüş, Büyükelçi'nin ıslahatların uygulanmadığına dair ve başka eleştirilerini cevaplamış, uygulamada yaşanan gecikmelerin gerekçeleri konusunda bilgi vermiştir. Ek olarak, Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin esas olarak Londra merkezli olduğunu ve bu durumun sadece reformların işleyişine değil, ikili ilişkilere de zarar vereceğini belirterek İngiltere'deki bu tür komite faaliyetlerinin önlenmesini istemiş; İngiliz Büyükelçi ise geri adım atmayıp reformlar konusunda ısrarcı olmaya devam etmiş ve reformlar yapılmazsa iç güvenlik konularında sıkıntıların baş gösterebileceğini vurgulamıştır. (BOA.Y. PRK. HR. 21/64)

Yukarıda vurgulanmış olan faaliyetlerinden, Tevfik Paşa'nın Saray ile yabancı diplomatik çevreler arasında işlev gören üst düzey bir aracı ve Osmanlı dış politikasının meşruiyet sözcüsü ve görünen yüzü olarak öne çıkmış olduğu sonucu çıkarılabilir. Tevfik Paşa, Ermeni meseleleriyle ilgili süreçte, Sadaret ve Saray'dan gelen emirleri dış temsilciliklere aktararak ilgili konularda hem Osmanlı'nın reform konusundaki irade ve kararlılığını göstermeye çalışmış hem de dış baskılara karşı siper ve tepki azaltma görevini üstlenmiştir. Bu yönüyle, Tevfik Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid yönetiminin meşruiyet üretici yüzü ve Saray siyasetinin dışarıya yansıyan vechesi olarak hareket etmiş olduğu vurgulanabilir.

Buna ek olarak, Tevfik Paşa'nın Sadaret ve Saray ile olan iletişim biçimi, yetki sınırları ve bürokratik işleyiş mekanizması içindeki konumuna dair 2 ve 4 Mayıs 1896 tarihli arşiv belgelerinden bir fikir elde edilebilmektedir. İlgili belgeler, Birecik'teki Ermeni nüfusun din değiştirme sürecini araştırmak üzere oluşturulan komisyon ve bu komisyonda görevli Mösyö Fitch Moris'in raporu ile ilgilidir. Rapor, Birecik'teki Ermenilerin korku nedeniyle din değiştirdiklerine dair bulgulara ulaşmıştır. Belgelere Tevfik Paşa'nın mahremane başlıklı ek yazısı da eklenmiştir. Tevfik Paşa, mahrem yazısında İngiltere büyükelçisinin kendisini ziyarete geldiğini ve büyükelçinin kendisine Londra'ya döneceği cihetle veda için Sultan'ın huzuruna çıkacağından ve huzurda Birecik'te korku nedeniyle din değiştiren Ermenilerin eski dinlerine

yeniden dönebilmeleri için tatminkar bir çözüm bulunması talebini Sultan'a ileteceğinden bahsetmiş olduğunu belirtmiştir. Tevfik Paşa ise büyükelçiye hükümetin gerekli tedbirleri almış olduğunu ve konuyla ilgilenmekte olduğunu belirterek kendisinin bu şekilde hareket etmesine ihtiyaç olmadığını ifade etmiş ve durumu sonra hem Sadarete hem de Yıldız Sarayı'na ayrı ayrı raporlamıştır.

Bu belgelerden, büyük devletlerin elçilerinin bazı hassas gördükleri konularda hiyerarşiye dikkat etmeden doğrudan Padişah nezdinde girişimlerde bulundukları anlaşılmaktadır. Bu örnek durum, hükümetin bir konuyu aktif bir şekilde takip ettiği bir durumda başka bir aktörün Padişah'a doğrudan bilgi arz etmesinin her zaman gerekli görülmediğini ve Tevfik Paşa'nın bu tür doğrudan müdahalelere karşı mesafeli durduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bu olayla büyük devletlerin elçilerinin Sultan ile doğrudan temas kurduklarında hükümeti aşarak bazı konuları direkt Sultan ile konuşmak istedikleri de açıkça görülmektedir. (BOA.Y. PRK. HR. 21/82)

Ayrıca 6 Mayıs 1896 tarihli Brüksel Büyükelçiliği yazışması da Sultan II. Abdülhamid'in Paris Büyükelçiliği aracılığıyla bazı Ermeni provokatörleri takip etmeye yönelik doğrudan talimatının, Tevfik Paşa tarafından Hariciye üzerinden organize edilerek sonucun yine Mabeyn-i Hümayun'a iletilmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece, Hariciye Nezareti'nin, Padişah'ın hassasiyet gösterdiği güvenliğe dair konuları yurt dışında diplomatik araçlarla izleme görevini üstlendiği ortaya çıkmaktadır ki bu da gayet doğaldır.

Bu dönemde, İstanbul'da Osmanlı Bankası'nın 1896 yılı Ağustos ayında Ermeni teröristler tarafından basılması, devletin karşı karşıya kaldığı en ciddi iç güvenlik tehditlerinden biri olmuş, aynı zamanda dış ilişkiler yönünden de yoğun bir diplomatik kriz ve ilişki trafiği üretmiştir. Çünkü, bu baskın ile Ermeni teröristler, Avrupalı büyük devletlerin dikkatlerini çekmek ve içişlerine müdahale etmelerine zemin hazırlamayı hedeflemişlerdir. (Alkan, 2006, ss. 75-76) Bu süreçte, Tevfik Paşa devletin dış temsilcilikleri, yabancı devletler ve İstanbul'daki temsilcileri ve Saray/Babıâli arasındaki ilişki ve gelişmeleri koordine etmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda Sultan'ı Mabeyn veya Sadaret vesilesiyle doğrudan bilgilendirme ve olayları anlık olarak takip etme gibi kritik görevleri de yerine getirmiştir.

Tevfik Paşa tarafından Mabeyne'ye gönderilmiş olan 25 Temmuz 1896 tarihli tezkire, Sultan'ın en küçük ayrıntısına kadar olaylar ve gelişmelerle ilgili bilgilendirilmek istediğini ve Tevfik Paşa'nın da zaman zaman Mabeyne'ye Sultan'ı bilgilendirmek üzere çeşitli bilgiler göndermiş olduğunu göstermesi açısından önemlidir. İlgili yazısında Tevfik Paşa, Rusya'daki Ermeni okullarında gizlice okutulduğu haber alınan ve çeşitli örneklerine el konulan Sason Risalesi, Ermenice Dikrir Risalesi, Sabah, Mizan, Meşveret gibi gazetelerin durumu hakkında doğrudan Saray'a bilgi vermektedir. (BOA.Y. PRK. HR. 22/16)

Yukarıda bahsi geçmiş olan banka baskını sonrası gelişmelerde ise Tevfik Paşa'nın rolü, uluslararası düzeyde kriz yönetimi ve takip mekanizmasının koordinasyonu

açısından belirginleşmiştir. Baskının ardından teröristlerin yurtdışına çıkmalarına izin verilmiş; bu süreçte, Paris Sefiri Münir Bey ve Marsilya Başşehbenderi Mavroyeni Bey aracılığıyla yürütülen müzakereler ve takipler doğrudan Tevfik Paşa'nın takip ve gözetiminde şekillenmiştir. Bu süreçte, tutuklanan teröristlerin kimliklerinin tespiti ve faaliyetlerinin izlenmesi, Hariciye Nezareti ile sahadaki diplomatik temsilciler arasında yoğun bir yazışma trafiği ve iş birliğini gerektirmiştir. (Yavuz, 2015, ss. 130-144)

Tevfik Paşa bu süreçte sadık bir diplomat olarak Saray'ın hassasiyetlerini gözetmeye çalışmış diğer yandan ise uluslararası diplomatik ilişkileri gözetmeye gayret etmiştir. Böylece Hariciye Nezareti, sadece dış işlerle değil, iç politikayla ve iç güvenlikle doğrudan bağlantılı güvenlik meselelerinde de karar alma ve bilgilendirme süreçlerine destek vermiştir. Bu durum, Tevfik Paşa'nın dönemin bürokratik ve diplomatik yapısı içerisinde merkezi ve etkin rolüne işaret etmektedir.

1896 Osmanlı Bankası baskını sonrasında İstanbul'da meydana gelen olaylarla ilgili olarak, 3 Eylül'de büyük devletlerin büyükelçileri adına Avusturya Büyükelçiliği baştercümanı aracılığıyla Osmanlı Hariciye Nezareti'ne ortak bir nota verilmiştir. Notada, Ermeni teröristlerin eylemleri kınanmakta fakat bu eylemlere organize bir şekilde karşılık veren Müslüman halkın yaptıkları karşısında cezasız bırakılmasından duyulan rahatsızlık vurgulanmıştır. Mülki ve askerî makamların olayları önlemekteki yetersizlikleri eleştirilmiş; sokaklarda asayişin sağlanamaması ve suçluların cezalandırılmamasının toplumun genel düzenini tehlikeye attığı ve gayrimüslim vatandaşların güvenliğinden endişe duyulduğu belirtilmiş ve Babiâli ciddiyete davet edilmiştir.

Hariciye, bu notaya 9 Eylül tarihli bir cevap hazırlamış; cevabın Türkçeye tercüme edilmiş sureti de Tevfik Paşa tarafından 14 Eylül'de Mabeyn'e arz edilerek Saray'a bilgi verilmiştir. Bu süreç, Hariciye Nezareti ile Saray arasındaki koordinasyonu ve Tevfik Paşa'nın diplomatik meselelerde gerektiğinde veya Sultan'ın talebiyle doğrudan Sultan'a karşı sorumluluk taşıyan etkin konumunu göstermektedir.

Hariciye Nezareti'nin iddialara vermiş olduğu cevabında, suçlulara yönelik soruşturmanın devam ettiği, olaylara karışan Müslümanlardan yüzlercesinin tutuklandığı yargı sürecinin sonuçlanmasının beklendiği belirtilmiştir. Buna ek olarak, halkın 1895'teki Ermeni isyanları ve şiddet olaylarının oluşturmuş olduğu toplumsal travma nedeniyle galeyana gelmiş olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Osmanlı güvenlik güçlerinin düzenli ve disiplinli biçimde görevlerini yapmış oldukları, bazı Ermeni militanların Müslüman kıyafeti giyerek karışıklık çıkardıklarına dair elde delillerin bulunduğu ve bu kişilerin fotoğraflarının elçiliklerle paylaşılacağı bildirilmiştir. Bu nota ile Osmanlı hükümetinin ülke içinde asayişin sağlama konusunda samimi bir niyet taşımakta olduğu uluslararası kamuoyuna gösterilmek istenmiştir. (BOA.Y. PRK. HR. 22/43; BOA.Y. PRK. HR. 22/70)

Osmanlı Bankası baskını sonrası İstanbul'da yaşanan gelişmeler nedeniyle Osmanlı Hariciye Nezareti, hem ülke içinde hem dışarıda ülke menfaatlerini gözetken aktif

bir diplomasi yürütmüştür. Sadaret'in bilgisi dahilinde, Avrupa'daki bazı şehirleri kendi kötü gayelerine merkez edinmiş ve çeşitli şiddet eylemlerinde bulunan Ermeni provokatörlere karşı cezai düzenlemelerin yapılabilmesi için yasal girişimlerde bulunulmuştur. Bu çabalar, doğal olarak Tevfik Paşa'nın gözetiminde ilerlemiş, Paris Büyükelçisi'nin Fransız Dışişleri Bakanı Mösyö Hanotu ve Mösyö Kambon'la gerçekleştirdiği temaslar üzerinden yürütülmüştür. Fransız hükümet çevreleri bu taleplere pek mesafeli olmamıştır. Tevfik Paşa Sadaret'i düzenli olarak bilgilendirerek hem hükümeti hem de Saray'ı gelişmelerden haberdar etmiştir.

Osmanlı Bankası baskını ve ardından yaşanan olaylar İngiltere'de de ciddi etkiler bırakmıştır. Ermeni meselesi üzerinden Sultan II. Abdülhamid doğrudan hedef alınmış, bazı çevreler tarafından tahttan indirilmesi gerektiği fikri dahi savunulmuştur. Kamuoyunda Osmanlı'ya savaş ilanı bile gündeme gelmişse de bu konuda İngiltere yalnız kalmıştır; Rusya ise Boğazlar üzerinde etkili olmak istemiş fakat Fransa'nın desteğini alamamıştır. Fransa, Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması gerektiğini savunmuş ve bu tür bağımsız girişimleri reddetmiştir.

Bu süreçte Hariciye Nezareti, doğal olarak dış gelişmelerden Saray'ı bilgilendirme sorumluluğunu sürdürmüştür. Tevfik Paşa, Padişah'ın iradesi doğrultusunda İngiltere'deki gelişmeleri yakından takip etmiş, eski İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone'un Liverpool'da Osmanlı aleyhine yapmış olduğu konuşmanın özetini ve Londra basınında yer alan yansımalarını içeren belgeleri 26 Eylül 1896 tarihinde Yıldız Saray'ına arz etmiştir. Gladstone Ermeni katliamlarının Osmanlı yönetimince planlandığını iddia ederek Osmanlı ile olan diplomatik ilişkilerin askıya alınması yönünde bir çağrıda bulunmuşsa da pek dikkate alınmamıştır. Bu gelişmeler Saray'a büyük hassasiyetle aktarılmıştır. (BOA.Y. PRK. HR. 22/44)

İngiltere Başbakanı Lord Salisbury, kendi iç kamuoyundaki tepkileri de dengelemek adına 20 Ekim 1896'da büyük devletlerin dışişleri bakanlarına bir nota göndermiş ve bu notada, Osmanlı Devleti'nin Ermeni sorunlarıyla ilgili reform sürecine zorlanması gerektiğini ileri sürmüş, İstanbul'da büyük devletlerin temsilcilerinin toplanmasıyla bir konferans düzenlenmesini teklif etmiş ve toplantıda alınan kararlara Babiâli direnirse, Babiâli'yi kararları uygulayacak şekilde zorlayıcı ortak tedbirler alınmasını istemiştir. Bu çağrı olumlu karşılık bulmuş ve 1897 yılının Şubat ayının başında İstanbul'da toplanan temsilciler, Doğu Anadolu ıslahatlarına dair 64 sayfalık ayrıntılı bir program hazırlamışlarsa da kısa süre sonra Girit'te ortaya çıkan Rum isyanı, büyük devletlerin dikkatlerini başka yöne çevirmiş, böylece Ermeni meselesi geçici olarak ikinci planda kalmıştır. Bu nedenle, büyük devletler hazırladıkları programı Babiâli'ye sunmamışlar, Osmanlı'nın kendi hazırlamış olduğu Islahat Nizamnamesi'ni uygulamaya koymasına rıza göstermişlerdir. (Kuran, 1994, ss. 235-238)

Tevfik Paşa, 6 Eylül 1896 tarihinde yine Sultan tarafından gelmiş talimat üzerine büyük devletlerin büyükelçileriyle

görüşmüş ve onlara Padişah sayesinde, devletin son dönemde aldığı yerinde ve etkili tedbirler sayesinde kamu düzeninin ve asayişin yeniden sağlandığını beyan etmiş, buna rağmen bazı ecnebi ticarethane sahiplerinin kendilerini hâlâ emniyette hissetmediklerinden dolayı evlerine ve dükkanlarına çekmiş oldukları koruma bandıralarını indirmemekte ısrar etmeleri ve bazılarının Avrupa'ya gitmeleri gibi gelişmelere dikkat çekerek büyükelçilerden bu duruma bir son vermek için icap edenlere telkin ve nasihatle bulunmalarını istemiştir. (BOA.Y.PRK.HR. 22/32) Bu görüşmelerden, Tevfik Paşa'nın, dış temsilciler ile çözülebilecek iç güvenlik sorunlarını dış temsilciliklere aktarma ve alınan tedbirleri meşrulaştırma görevi çerçevesinde Sultan'ın diplomatik söylemini dikkatle yönetmiş olduğu görülebilmektedir.

Eylül ayının sonlarına doğru Fransa'dan henüz dönmüş olan Fransız büyükelçi Mösyö Kanbon Padişah'ın huzuruna kabul edilmiş; görüşme esnasında Sultan, Mösyö Kanbon'a bir sene önce Anadolu'daki altı vilayette uygulanması için kararlaştırılmış olan ıslahatın Hicaz bölgesi dışında tüm ülke çapında uygulanacağını söylemiştir.

Söz konusu bu dönemde ıslahat sürecinin dış dünyaya duyurulmasında da doğal olarak Tevfik Paşa önemli bir rol oynamıştır. Tevfik Paşa, 27 Ekim 1896 tarihinde Petersburg Sefiri Hüsnü Paşa'ya gönderdiği telgrafla yapılmış olan ıslahatlarla idari kadroların yeniden yapılandırıldığı, Müslimgayrimüslim ayrımı gözetilmeksizin atamaların yapıldığı ve mali-idari reformların büyük oranda uygulamaya konulduğu yönündeki bilgileri iletmış ve Hüsnü Paşa'dan bu gelişmelerin iyice anlatılarak Rusya nezdinde olumlu algılanarak güzel karşılanmasının sağlanmasını istemiştir. Ayrıca, kendisinden Rusya ile ilişkilerin güzelce devam ettirilmesini ve Rus desteğinin sürmesinin temini için gayret göstermesini istemiştir. Hüsnü Paşa da gerekli görüşmeleri yapmış ve 29 Ekim tarihli telgrafiyle Rus Dışişleri Bakanı Mösyö Pişkin ile görüşmesi ve karşı tarafın olumlu tutumu hakkında Hariciye Nezareti'ni bilgilendirmiştir. Bu durum, Tevfik Paşa'nın diplomatik kurgu ve iletişimde başarılı olduğuna dair bir ipucu vermektedir. (Münir Süreyya Bey, 2001, ss. 53-54)

Kasım ayının başlarında Fransa Hariciye Nazırı Mösyö Hanotaux'nun (Hanoto) Fransa Millet Meclisi'nde bir konuşma yaptığı ve konuşmasında Ermeni olaylarından da bahsetmiş olduğu haber alınmış, Nazır'ın konuşma metni de Paris Büyükelçiliği tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilmiş ve tercümesi de Hariciye Nezareti'nin yazısı ile beraber Sadaret tarafından Padişah'a arz edilmiştir. (Sarıay, 2002, s. 82) Mösyö Hanoto söz konusu konuşmasında özetle 1885 yılından itibaren meydana gelmiş olayları gündeme getirmiş, altı vilayetin durumunun çok acıklı olduğundan bahsederek o bölgedeki Osmanlı idaresini düzensiz olmakla suçlamıştır. Avrupa siyasetinin birlik içinde olarak Osmanlı idaresine reformlar konusunda yol gösterilebileceğinden ve vadedilmiş reformların uygulanmasının ve genişletilmesinin Osmanlı hükümetinden istenilebileceğinden bahsetmiştir.

Osmanlı yönetimi de boş durmayıp bazı yatıştırıcı adımları atmıştır; 11 Kasım 1896'da yayımlanan İrade-i Seniyye ile altı vilayet için öngörülen ıslahatın Hicaz hariç tüm Osmanlı topraklarına yayılacağı duyurulmuş, 18 Kasım'da Ermeni Patrikliği makamına yeni patrik getirilmiş, 23 Aralık'ta ise idam cezası alanlar hariç diğer siyasî mahkumlar için af kararı çıkarılmıştır. İdam cezası alanlar da daha sonra affedilmişlerdir. Bu gelişmelerle Sultan II. Abdülhamid dış kamuoyu tepkilerini yatıştırmaya yönelik bir yol izlemeye çalışırken, başında Tevfik Paşa'nın olduğu Hariciye Nezareti ise Sultan'ın bu siyasetinin diplomatik uygulayıcılık görevini üstlenmişlerdir. (Gürün, 1983, s. 172)

Tevfik Paşa, 16 ve 21 Kasım 1896 tarihli telgraflarında Osmanlı sefirlerine gönderdiği umumi talimatlarda, reform sürecinin fiilen yürürlüğe konduğunu, yalnızca tali meselelerde (örneğin nahiye seçimleri veya köy bekcilerinin tayini gibi) bazı aksaklıkların olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte reformların uygulanmasını sekteye uğratan en önemli faktörün dış yardımlar almaya devam eden ve bu konuda umutları taze tutulan ve Osmanlı'ya yapılacak dış müdahalelerden umut besleyen Ermeni komitacılarının çıkardığı karışıklıklar olduğunu belirtmiştir. Paşa'ya göre karışıklıkların devamı Avrupa'nın da ticari menfaatlere aykırıydı; bundan dolayı Tevfik Paşa, Avrupa'nın dış çıkarlarını etkileyen bu olayların nedenlerini ortadan kaldırmak için Ermeni isyancılarını hedeflerine ulaştırmamayı istemekteydi. Bu bağlamda, büyük devletlerden kendi büyükelçileri aracılığıyla Ermeniler üzerinde güçlü bir baskı kurmalarını talep etmiş onlara Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunmasının sadece millî değil aynı zamanda uluslararası bir zaruret olduğunu da hatırlatmıştır.

Tevfik Paşa'ya ve doğal olarak Osmanlı idaresine göre Anadolu, devletin devamı için adeta bir mühür vazifesi görmekteydi; bu durumda, orada muhtar bir idarenin kurulmasına asla izin verilemezdi. Bu hakikati de Tevfik Paşa diplomatik bir dil ile güzelce savunmaya çalışmıştır. (Münir Süreyya Bey, 2001, s. 58)

1896 yılı sonuna gelindiğinde, reformların yetersiz olduğu yönündeki fikirler ve rahatsızlıklar Avrupa kamuoyunda yaygınlaşmış; bu rahatsızlıklar ve eleştiriler, 19 Aralık 1896 tarihinde Rus büyükelçisi Nelidof'un hükümete verdiği muhtıra ile zirvesini bulmuştur. Rusya, muhtırasında ülkenin yönetiminin bir düzene konmasıyla asayişin geri döndürülmesi gerektiğinden, büyük devletlerin temsilcilerinin samimi tavsiyelerine uyulması ve reformların derhal hayata geçirilmesinin gerekliliğinden bahsetmiş; aksi takdirde, Padişah'ın büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalacağı ve dış müdahaleye maruz kalabileceği vurgulanmıştır. Muhtırasına açıklık getirmesi için Rus büyükelçi huzura davet edilmiştir. (Münir Süreyya Bey, 2001, ss. 59-60)

Büyük devletler de reformların hayata geçirilmesi maksadıyla kendi aralarında İstanbul'da bulunan sefirlerinin toplanarak aynı amaç doğrultusunda hazırlık çalışmaları yapma kararı almışlardır. Hazırlık toplantılarına başlayan sefirler, 23 Aralık 1896'da son toplantılarını icra etmişlerdir. (Gürün, 1983, s. 172)

Gelişmeleri takip eden Tevfik Paşa, bu tehdide ve hazırlıklara karşılık, 24 Aralık 1896 tarihinde Osmanlı büyükelçilerine yeni bir telgraf göndererek, onlardan o zamana kadar yapılmış ve yapılmakta olan ve yapılacak reformların açık bir şekilde muhatap devletlere anlatılmasını istemiş, bu yolla, dış temsilcilerle bir koordinasyon içinde çalışarak diplomatik söylemi sürekli canlı ve yeni tutmaya gayret göstermiştir. Büyükelçiler görevlerini yerine getirmiş fakat nezdinde bulundukları ülkelerin ilgili makamlarından Osmanlı tarafından kabul edilebilir bir cevap alamamışlardır. (Münir Süreyya Bey, 2001, s. 61)

1897 yılının başlarında, Avrupa devletleri İstanbul'daki büyükelçileri aracılığıyla Anadolu Islahat Programı'nı hazırlamak üzere resmî bir konferans düzenlemiş; sonuçta altmış dört sayfalık bir reform taslağı oluşturulmuşsa da Babıâli'ye iletilmemiştir. Bunun sebebi de Girit'te çıkan Rum isyanıdır. Dolayısıyla reform gündemi de geri plana atılmıştır. Böylece, Ermeni olayları yatışmış gözükse de ileride yeniden ortaya çıkacaklardır çünkü Ermeni isyancılarının suçlu davranışları devam etmiştir. (Kuran, 1994, s. 238) Rum isyanları sonunda işler Osmanlı Devleti'nin Nisan 1897'de Yunanistan'a harp ilan etmesine kadar da gitmiştir. (Armaoğlu, 2019, s. 552)

1897 yılının Temmuz'unda Taşnak çeteleri İran üzerinden Van'a yönelerek Doğu Anadolu'da Osmanlı Devleti'ne yeni bir darbe daha vurmak istemişlerse de güvenlik kuvvetlerinin müdahaleleriyle geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu durum Taşnakları Sasun ve Muş üzerine yöneltmiştir. Bu gelişme de yirminci yüzyılın başlarında 1904 Nisan'ında buralarda büyük bir ayaklanmaya sebebiyet verecektir. (Armaoğlu, 2019, ss. 568-569)

Bütün bu gelişmeler, Tevfik Paşa'nın Hariciye Nezareti görevini icra ettiği dönemde Osmanlı Devleti'nin iç ve dış tehditlere karşı hassas bir diplomasi yürütmek zorunda kaldığını açıkça göstermektedir. Bu süreçte Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, başta Saray olmak üzere Sadaret adına dış politikanın yürütücüsü ve büyük devletlerle diplomatik ilişkileri yürütme sürecinde devletin görünen yüzü olmuştur. Tevfik Paşa, Hariciye Nezareti kurumunu yalnızca bir dış yazışma merkezi olarak kullanmamış, kurumun aktif bir yönlendirme ve meşruiyet kazandırma merkezi olduğunu da göstermiştir. Bu çerçevede, Tevfik Paşa'nın reform talepleri, konsolos veya büyükelçi raporları, büyük devletlerin baskıları, basın haberlerine yansıyanlar veya doğrudan büyükelçi görüşmelerinin etkileri altında yürütülen çok yönlü diplomatik süreçlerde dikkatli ve ihtiyatlı duruşu, dönemin siyasal yapısı içerisinde Hariciye Nezareti'nin önemli bir rol üstlenmiş olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

1895-1897 yılları arası, Osmanlı Devleti'nin hem içerideki Ermeni isyanlarıyla hem de bu isyanların uluslararası alandaki diplomatik yansımalarıyla aynı anda yüzleştiği kritik bir zaman dilimini ifade etmektedir. Bu zaman diliminde, Osmanlı Devleti hem iç güvenliği temin etmeye

hem de dış müdahale baskılarını dengelemeye çabalamıştır. Ermeni olayları nedeniyle Avrupa'nın basını ve diplomatik çevreleri kullanarak Osmanlı Devleti üzerinde oluşturduğu baskılar, devletin uluslararası alandaki meşruiyetini kötülemeye ve zedelemeye yönelik yoğun kampanyaya dönüşmüştür. Osmanlı Hariciyesi, bu zor dönemde çok boyutlu krizlerle baş edebilmek denge siyaseti yürütmeye çalışmıştır. Bu süreçte, 1895 yılının Kasım ayında Hariciye Nazırlığı koltuğuna oturmuş olan Tevfik Paşa, yalnızca diplomatik muhataplarıyla yazışan bir bürokrat değil, aynı zamanda devletin dış politikadaki meşruiyet söylemini temsil eden bir figür olarak ön planda bulunmuştur. Meselelerin ele alınışında kendisinin sarfetmiş olduğu çabaların süreç içinde devletin söylemlerinin ve diplomatik yönelimlerinin şekillenmesinde belirleyici faktörlerden olduğu söylenebilir.

Tevfik Paşa, reformlar yapılması gündemi etrafında şekillenmiş olan Avrupalı büyük devletlerin baskılarına karşı Osmanlı Devleti'nin resmî tezlerinin oluşturulması ve bu tezlerin dış temsilcilikler üzerinden büyük devletlerin merkezlerine ulaştırılarak oralarda kamuoyunun yönlendirilmesini amaçlayan sistemli bir bilgilendirme politikasının gerçekleştirilmesinde aktif rol oynamıştır. İfadelerinde ıslahatların uygulanmakta olduğuna dair kullanmış olduğu vurgulamalar, yalnızca günü kurtaracak diplomatik hamleler veya bir savunma refleksinin ürünleri değil; istikrarlı bir diplomatik söylem oluşturulmaya çalışılmasının ve aynı zamanda ülkenin iç düzeninin korunmasına yönelik bir gayretin yansımalarıdır. Islahat taleplerinin Osmanlı Devleti'ne karşı bir dış baskı aracı haline getirilmesine karşı devletin hukukunu ve egemenliğini merkezine alan söylemler kullanmaya da çalışmıştır.

Baskılar karşısında devletin reformlara yönelik iradesini ön plana çıkarırken arkasında Saray'ın ve Sadaret'in olduğu diplomatik refleksini temsil etmiş ve Nezareti'ni uyum içinde çalıştırmaya muvaffak olmuştur. Tevfik Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in merkezîyetçi dış politika anlayışı ve yönetimine sadık olmakla birlikte, dış siyasette Sadaret ile Saray arasındaki dengede aktif rol sahibi olmuş, Saray, Sadaret ve dış temsilcilikler arasındaki bilgi akışını yönlendirmiş, diplomatik krizlerin merkeze taşınmasında ve devletin uluslararası krizlere karşı politik duruşunun tespitinde belirleyici bir inisiyatif de üstlenmiştir.

Sonuç olarak, 1895–1897 yıllarında meydana gelmiş olan olaylar, Ermeni Meselesi'nin sadece bir iç güvenlik sorununu değil, aynı zamanda çeşitli boyutları olan uluslararası bir kriz olduğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti, bu krizli yılları başında Tevfik Paşa'nın bulunduğu Hariciye Nezareti vasıtasıyla yalnızca pasif savunma refleksleriyle değil; aktif bilgilendirmelerle, eşgüdümlü temsille ve söylem üretme yetisiyle geçirmeye çalışmıştır. Tevfik Paşa, işlerin merkezinde yer alan bir diplomat olarak güvenlik merkezli iç politik denge ile uluslararası dış politika baskıları arasında kalmış, dışarıya karşı devlet aklının mücessem diplomatik ifadesi olarak işlev görmüş ve Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenada kendi tezleriyle görünür olmasına çalışmıştır. Bu haliyle kendisi ve faaliyetleri 19. yüzyıl sonu Osmanlı

diplomasisinin kurumsal işleyişinin, entelektüel kapasitesinin ve stratejik derinliğinin anlaşılması açısından önemli örneklerdir.

Etik: Bu makalenin yayınlanmasıyla ilgili herhangi bir etik sorun bulunmamaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve/veya yayınlanması ile ilgili olarak herhangi bir potansiyel çıkar çatışması beyan etmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Yazım Süreci Yapay Zeka Kullanımı: Beyan edilmemiştir.

Ethics: There are no ethical issues with the publication of this manuscript.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Financial Disclosure: The authors declared that this study received no financial support.

Use of AI for Writing Assistance: None declared.

KAYNAKÇA

Osmanlı Arşiv Belgeleri

- BOA. İ. DH. 1328/38
BOA. İ. HUS. 43/40
BOA. Y. A. RES. 6/6-6
BOA. Y. EE. 3/56
BOA. YPRK. EŞA. 23/16
BOA. Y. PRK. HR. 21/17
BOA.Y.PRK.HR. 21/34
BOA.Y. PRK. HR. 21/64
BOA.Y. PRK. HR. 21/82
BOA.Y. PRK. HR. 22/16
BOA.Y. PRK. HR. 22/43
BOA.Y. PRK. HR. 22/70
BOA.Y. PRK. HR. 22/44
BOA.Y.PRK.HR. 22/32

Kaynaklar

- Akın, İ. F. (1983). *Siyâsî tarih, 1870–1914*. İstanbul Fakülteler Matbaası. [Turkish]
Alkan, N. (2006). Ermeni teröristlerin Osmanlı başşehri İstanbul'daki saldırıları ve 1896 Osmanlı Bankası baskını (ABD'deki 11 Eylül saldırılarıyla bir mukayese). *Türk Yurdu*, 26, 73–81. [Turkish]
Alkan, N. (2023). *Sultan II. Abdülhamid: Arafta bir hünkâr*. Kronik Kitap. [Turkish]
Armaoğlu, F. (2011). *20. yüzyıl siyasî tarihi (1914-1995)*. Timaş Yayınları. [Turkish]
Armaoğlu, F. (2019). *19. yüzyıl siyasî tarihi (1789–1914)*. Kronik Kitap. [Turkish]

- Bostan, Z. (2021). *Osmanlı Hâriciyesinin modern temelleri: II. Abdülhamid döneminde diplomasi*. Kitap Yayınevi. [Turkish]
Çavdar, N. (2016). *Son Osmanlı sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa*. Berikan Yayınevi. [Turkish]
Demirağ, Y. (2008). Ayastefanos'tan Berlin Kongresi'ne giden süreç: Batı'nın Osmanlı'ya yönelik politikası. In E. Embel (Ed.), *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na armağan* (pp. 123–151). Türk Tarih Kurumu Yayınları. [Turkish]
Deringil, S. (1985). II. Abdülhamid'in dış politikası. In *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (pp. 305–306). [Turkish]
Eraslan, C. (2011). II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam birliği siyaseti. In *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid* (pp. 419–429). [Turkish]
Findley, C. V. (1994). *Osmanlı Devleti'nde bürokratik reform: Bâbü'lî (1789–1922)* (L. Boyacı & İ. Akyol, Trans.). İz Yayıncılık. [Turkish]
Gencer, A. İ. (1991). Doksanüç Harbi. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (p. 225). TDV Yayınları. [Turkish]
Gencer, A. İ. (1992). Berlin Antlaşması. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (p. 516). TDV Yayınları. [Turkish]
Gürel, A. (2009). *Türk-Ermeni ilişkileri: Yabancı belgeler ışığında: Dünü ve bugünü*. Şenocak Yayınları. [Turkish]
Gürün, K. (1983). *Ermeni dosyası*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. [Turkish]
Hülagü, M. M., Şaşmaz, M., Karaca, T. N., Çolak, M., & Karacakaya, R. (Eds.). (2014). *Tarihte Türkler ve Ermeniler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. [Turkish]
Karpas, K. H. (2004). *Balkanlar'da Osmanlı mirası ve ulusçuluk* (R. Boztemur, Trans.). İmge Kitabevi. [Turkish]
Karpas, K. H., & Tırnakçı, B. (2003). *Osmanlı nüfusu (1830–1914): Demografik ve sosyal özellikleri*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. [Turkish]
Kuran, E. (1994). Türkiye'nin batılılaşması ve millî meseleler. In M. Türköne (Ed.), *Türkiye'nin batılılaşması ve millî meseleler* (pp. 235–238). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. [Turkish]
Kurat, A. N. (1990). *Türkiye ve Rusya*. Kültür Bakanlığı Yayınları. [Turkish]
Küçük, C. (1982). *Anadolu Islahâtı ve İngiltere*. İstanbul Üniversitesi Yayınları. [Turkish]
Küçük, C. (1992). II. Abdülhamid'in dış politikası. In C. Yılmaz (Ed.), *II. Abdülhamid ve dönemi: Sempozyum bildirileri (2 Mayıs 1992)* (pp. 20–22). İlim Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü. [Turkish]
Bey, M. S. (2001). *Ermeni meselesinin siyasi tarihçesi*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları. [Turkish]
Özyüksel, M. (2011). Abdülhamid devrinde Osmanlı-Alman ilişkilerinin gelişimi. In M. M. Hülagü et al. (Eds.), *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid* (pp. 289–332). Erciyes Üniversitesi Yayınları. [Turkish]
Sander, O. (2016). *Anka'nın yükselişi ve düşüşü: Osmanlı diplomasi tarihi üzerine bir deneme*. İmge Kitabevi Yayınları. [Turkish]

- Sarınay, Y., & Demirbaş, U. (2002). *Osmanlı belgelerinde Ermeni-Fransız ilişkileri (1879–1918)*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. [Turkish]
- Şaşmaz, M. (2001). Ermeniler hakkındaki reformların uygulanması (1895–1897). In *Osmanlı'dan günümüze Ermeni sorunu* (pp. 93–104). [Turkish]
- Türkgeldi, A. F. (1987). *Mesâil-i mühimme-i siyasiyye*. Türk Tarih Kurumu. [Turkish]
- Yavuz, F. (2015). *Osmanlı Devleti'nde Ermeni terörü: 1896 Osmanlı Bankası baskını*. Türk Tarih Kurumu. [Turkish]
- Yurdusev, A.N., & Yurdusev, E. (1999). Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletler sistemine girişi ve 1856 Paris Konferansı. In *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 yıllık süreç, 15–17 Ekim 1997 sempozyuma sunulan tebliğler* (pp. 15–17). Türk Tarih Kurumu Basımevi. [Turkish]